

نقش طلاب در بسترسازی فرهنگی تمدن نوین اسلامی با تأکید بر بیانات مقام معظم رهبری

فدک ایزدی دانا^۱

چکیده

با تبیین گفتمان تمدن نوین اسلامی توسط مقام معظم رهبری و تأکید بر اهمیت و لزوم اهتمام همگان به آن، پژوهشگران و محققان بسیاری به بررسی نقش مؤلفه‌های مختلف از قبیل مؤلفه‌های فرهنگی دخیل در تحقق این تمدن پرداختند؛ اما همچنان این سؤال مطرح است که طلاب به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اقشار فرهنگ‌ساز جامعه چه نقشی در پیشبرد حرکت انقلاب به سمت تمدن نوین اسلامی دارند. مقاله پیش رو در پی پاسخ به این پرسش بوده است که "نقش طلاب در بسترسازی فرهنگی تمدن نوین اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری چیست؟". روش تحقیق، توصیفی تحلیلی و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای بوده است. از دیدگاه رهبری وظیفه طلاب در فرهنگ‌سازی شامل تولید فکر و اندیشه‌ی راهگشا برای بشریت و پرورش انسان‌های والا و باایمان است؛ بنابراین می‌توان گفت وظیفه طلاب در طول تاریخ اسلام تغییر نکرده بلکه وجود صفت زمان‌شناسی و به‌روز بودن که از بایدهای علمای دین است موجب تحول در شیوه انجام وظایف شده است و حضور فعال طلاب را در هر جایگاهی از نظام اسلامی که به آن‌ها نیاز است می‌طلبد.

کلیدواژه‌گان: فرهنگ، بسترسازی فرهنگی، تمدن، تمدن نوین اسلامی

مقدمه

با ظهور و گسترش اسلام در طی قرون متمادی، ملت‌های مسلمان توانستند والاترین تمدن را در سطح جهان به نمایش بگذارند؛ اما به‌مرورزمان عوامل درونی از قبیل انحراف جریان حکومت، اشرافی‌گری، تضعیف ارزش‌های دینی و دوری از اسلام راستین و عوامل بیرونی چون جنگ‌های صلیبی و حمله مغولان زمینه افول تمدن اسلامی را رقم زد. در ادامه این تمدن با تهاجم فرهنگی استعمار که سعی بر استخراج ثروت‌های فکری و فرهنگی مسلمانان داشت مرحله جدیدی از رکود را تجربه کرد. برهه‌ای که در آن اکثر مسلمانان به ظاهری از اسلام بسنده کردند درحالی‌که سایر شئون زندگی‌شان خالی از مبانی عمیق دینی بود. تا زمانی که ملت ایران با تلاش و جان‌فشانی بسیار به رهبری آیت‌الله خمینی (ره) توانستند انقلاب خود را به نتیجه رسانده و نظامی بر اساس اسلام و قوانین اسلامی بنیان‌گذارند. این حرکت آغازشده تا رسیدن به آرمان تمدن شکوهمند اسلامی، از دو مرحله انقلاب و نظام اسلامی پیروزمندانه گذر کرد ولی هنوز نتوانسته از مرحله ایجاد دولت اسلامی و کشور اسلامی سربلند بیرون آید؛ زیرا عبور از این مراحل نیازمند عملکرد اسلامی دستگاه حاکم و مسئولین است. دولتی می‌تواند مقاصد این انقلاب را تأمین کند که در آن رشوه، فساد، اشرافی‌گری، کم‌کاری و دنیاخواهی نباشد. برای رفع این معضل، گفتمان "تمدن‌سازی نوین اسلامی" به معنای پیشرفت همه‌جانبه‌ای که در آن معنویت در کنار مادیت، خشوع در کنار زندگی مادی باشد، توسط مقام معظم رهبری مطرح شد و بارها مورد تأکید قرار گرفت. بنای تمدن اسلامی مانند هر

^۱ سطح دو حوزه علمیه، مدرسه الزهراء، izady_f@yahoo.com

تمدن دیگر بر اساس عناصری است که با تحقق آن‌ها موجودیت می‌یابد؛ عناصری از قبیل مؤلفه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... به دلیل جایگاهی که فرهنگ در هویت بخشی و موجودیت یک جامعه و حرکت آن دارد مؤلفه‌های فرهنگی از اهمیت بیشتری برخوردارند و اثرگذاری بسیاری بر روی سایر مؤلفه‌ها دارند. بر همین مبنا حضرت امام (ره) رأس همه اصلاحات را اصلاح فرهنگ می‌داند.

مقوله فرهنگ‌سازی در جامعه اسلامی ایران به عهده سازمان و نهادهای مختلفی از قبیل آموزش و پرورش، حوزه علمیه، وزارت ارشاد، صدا و سیما، بسیج، مسئولین کشوری و ... است؛ اما روحانیون به‌عنوان مهم‌ترین قشر فرهنگ‌ساز، همان‌طور که در ایجاد این حرکت انقلابی نقش اساسی داشتند، در حفظ و استمرار آن نیز مسئول بوده و نقش منحصر به فردی دارند.

در این پژوهش سعی شده تا به روش توصیفی و با ابزار کتابخانه‌ای نقش طلاب در فرهنگ‌سازی تمدن اسلامی با توجه به بیانات رهبری بررسی شود. پرداختن به این مسئله از منظر رهبری که دارای دید وسیع و نگاه کلان به مسائل هستند و استفاده از نظریات و راهکارهای ایشان می‌تواند راه گشای طلاب در تشخیص درست وظیفه و نحوه انجام آن باشد.

پیشینه تمدن اسلامی در قالب حکومت اسلامی به صدر اسلام و تشکیل حکومت توسط پیامبر (ص) بازمی‌گردد که خود گواهی است بر لزوم تمدن‌سازی اسلامی؛ تاریخ نشان داده که مسلمانان اغلب موفق به تشکیل حکومت اسلامی نشده و در صورت موفقیت عمر حکومتشان بسیار کوتاه بوده است. به همین دلیل در آثار علما و فقها بیشتر به ضرورت ایجاد حکومت اسلامی و مباحث مربوط به آن تحت مبحث ولایت فقیه پرداخته شده است. در ایران نیز با رسمیت یافتن مذهب تشیع مسئله چگونگی اداره جامعه اسلامی مورد توجه فقیهان قرار گرفت. فیض کاشانی، کاشف الغطاء، مولی احمد نراقی و دیگر فقیهان این دوره به اثبات ولایت داشتن فقیه جامعه اسلامی در همه شئون اجتماع و سیاست پرداخته و تا حد ممکن در تحقق عینی آن کوشیدند. از مهم‌ترین نظریات متأخر، دیدگاه امام خمینی (ره) در کتاب ولایت فقیه و نظریات جمع شده ایشان در صحیفه امام می‌توان اشاره کرد. اصطلاح تمدن‌سازی نوین اسلامی به‌طور خاص مربوط می‌شود به بیانات مقام معظم رهبری در دهه هشتاد و تأکید ایشان بر ایجاد گفتمان تمدن نوین اسلامی که عکس‌العملی هوشمندانه نسبت به لغزش جریان‌های موجود در جامعه بود. از آن‌پس همایش و نشست‌هایی تخصصی درباره چیستی، چرایی و چگونگی تحقق برگزار شد. مقاله سالاری و سیدشمالی با عنوان "تحلیل اثرگذاری جوانان و نخبگان در تمدن‌سازی نوین اسلامی مطابق الگوی حکمرانی اسلامی" و مقاله اشکواری و موسوی نیز تحت عنوان "عوامل و زمینه‌های احیاء تمدن اسلامی در گفتار رهبر معظم انقلاب" نمونه‌هایی از این پژوهش‌ها هستند. در این مقاله پس از بیان مفهوم تمدن نوین اسلامی به بررسی ماهیت تمدن کنونی و آفات آن و همچنین ماهیت مطلوب اسلام پرداخته شده سپس بایان عناصر فرهنگ‌ساز دخیل در تمدن اسلامی به سؤال اصلی مقاله - از نظر رهبر نقش طلاب در فرهنگ‌سازی تمدن نوین اسلامی چیست؟ - پاسخ داده می‌شود.

واژه طلبه از ریشه طلب است. الطَّلَبُ: الفحص عن وجود الشيء، عیناً کان أو معنیاً^۱. جستجو از وجود چیزی، خواه طلب از جسم و عین چیزی باشد و خواه طلب از معنی و مفهوم آن^۲.

واژه فرهنگ در لغت - تشکیل شده از پیشوند فر + هنگ - به معنی کشیدن است.^۳ علامه جعفری در تبیین مفهوم فرهنگ آورده‌اند که «عبارت است از کیفیت یا شیوه بایسته برای آن دسته از فعالیت‌های حیات مادی و معنوی انسان‌ها که مستند به طرز تعقل سلیم و احساسات تصعید شده آنان در حیات تکاملی باشد».^۴ به بیان ساده‌تر می‌توان فرهنگ اسلامی را مجموعه عقاید، باورها، ارزش‌ها، آداب و رسوم، الگوها، روش و شیوه‌های عمل متخذ از قرآن کریم و سنت معصومین (ع) دانست.^۵ مقام معظم رهبری فرهنگ را مجموعه عناصر سازنده‌ی فکر و عمل انسان دانسته که متکی به اندیشه و جهان‌بینی است به‌بیان‌دیگر نوع تلقی انسان و مجموعه انسانی از جهان و عالم وجود و هستی.^۶

تمدن در لغت به معنای تخلق به اخلاق اهل شهر و انتقال از خشونت و همیجه و جهل به حالت ظرافت و انس و معرفت^۷، همکاری افراد یک جامعه در امور اجتماعی، اقتصادی، دینی، سیاسی و غیره^۸ است. علامه جعفری تمدن را تشکل هماهنگ انسان‌ها در حیات معقول با روابط عادلانه و اشتراک همه افراد و گروه‌های جامعه در پیشبرد اهداف مادی و معنوی انسان‌ها در همه ابعاد مثبت معنا کرده است.^۹ خواجه‌نصیرالدین طوسی تمدن را حالت اجتماعی شدن انسان دانسته است.^{۱۰}

منظور از تمدن سازی نوین اسلامی همان پیشرفت همه‌جانبه است.^{۱۱} در تمدن نوین اسلامی، معنویت در کنار مادیت، عروج اخلاقی و معنوی و روحی و تضرع و خشوع در کنار پیشرفت زندگی مادی است.^{۱۲}

۱ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۵۲۲

۲ راغب اصفهانی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن، ج ۲، ص ۴۹۴

۳ دهخدا، لغتنامه

۴ جعفری، فرهنگ پیرو فرهنگ پیشرو، ص ۷۷

۵ واحد تحقیقات مؤسسه فرهنگی هنری جام طهور، دایره المعارف طهور: فرهنگ و علوم انسانی، ص ۲۱۲۵۴

۶ بیانات، ۱۳۹۸/۲/۱۰

۷ دهخدا، لغت‌نامه، ج ۵، ص ۶۹۷۲

۸ معین، فرهنگ فارسی، ص ۱۱۳۹

۹ جعفری، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، ص ۱۶۲

۱۰ طوسی، اخلاق ناصری، ص ۲۵۱

۱۱ بیانات، ۹۱/۷/۲۳

۱۲ بیانات، ۹۸/۴/۱۲

ماهیت تمدن کنونی

تمدنی که امروزه بر جهان حکومت دارد تمدنی غربی است. تمدن کنونی کشورمان باینکه اصالت خویش را حفظ کرده به دلیل دو عامل مهم یعنی وجود روشنفکران غرب گرا که از بازماندگان جریان تقی زاده‌ها هستند از درون و تهاجم فرهنگی دولت‌های غرب از بیرون تحت تأثیر فرهنگ غرب است؛ بنابراین بهترین راه برون‌رفت از این مشکل شناخت درست ماهیت تمدن غرب و آفات آن است.

شاخص‌ترین عناصر فرهنگ و تفکر غربی:

الحاد: آنچه تاروپود فرهنگ این را ساخته چیزی جز شرک و الحاد نیست چراکه اومانیسیم در تمام شئون زندگی غرب سریان دارد^۱.

مادی‌گرایی^۲: گرایش به ماده و اصالت حس و انکار ماوراء طبیعت و هرگونه امور غیبی.

سکولاریسم: به معنای جدایی دین از شئون اجتماعی، این تفکر در پی عملکرد نادرست کلیساها در بیا کردن دادگاه‌های تفتیش عقاید و قتل‌عام دانشمندان و دیگر جنایات قوت گرفت.

نژادپرستی^۳: اعتقاد به برتری نژادی نسبت به دیگران و استفاده از این عنصر در ایجاد تفرقه

علم‌اندوزی: نگاه افراطی به علم‌اندوزی باهدف تسلط بر منابع طبیعی و استعمار ملت‌ها است.

سقوط اخلاقی: ثمره مادی‌گرایی و منفعت‌طلبی چیزی جز تباهی و افسارگسیختگی نیست همان‌طور که خداوند در این باره می‌فرماید: «وَالَّذِي خَبَثَ لَآ يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا»^۴.

از ثمرات این تمدن می‌توان به خود فراموشی^۵، آشفتگی‌های روحی و انواع بیماری‌های عصبی و روانی^۶، جنایت و افزایش خودکشی در عین بهره‌مندی از رفاه و آسایش مادی اشاره کرد. بشریت باتجربه مارکسیست و ماتریالیسم و لمس معضلات و پیامدهای تلخ آن با پوست و گوشت خود به این نتیجه رسیده که این مکاتب درد است نه درمان.^۷

۱ تقوی دامغانی، تأملات فرهنگی، ص ۴۳

۲ همان، ص ۲۰

۳ تقوی دامغانی، تأملات فرهنگی، ص ۴۷

۴ سوره اعراف، آیه ۵۸

۵ تقوی دامغانی، تأملات فرهنگی، ص ۳۶

۶ القرضاوی، مترجم احمدی، اسلام تمدن آیندگان، ص ۸۴

۷ همان، ص ۱۷۶

ماهیت تمدن مطلوب اسلام

اسلام اما با نگاهی متفاوت به انسان و توجه به تمامی شئون او مکتبی را پیش رو می‌گذارد که علاوه بر توسعه مادی و ابزاری، آرامش روحی و سعادت ابدی را برای بشریت به ارمغان می‌آورد.

شاخص و ریشه تمدن متعالی در تعالیم دین اسلام:

فطرت^۱: این تمدن ریشه در فطرت دارد. «فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ»^۲

عقلانیت: تعالیم اسلام بر اساس اصول معتبر عقلی استوار شده است و مبارزه با تقلید کورکورانه در جهت حمایت از عقلانیت است. «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ»^۳

تعادل: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا»^۴ حد میانه‌ای که در قرآن تعبیر به صراط مستقیم شده میان وحی و عقل، فرد و جامعه، مادیت و معنویت، حقوق و وظایف توازن برقرار می‌سازد.^۵ آمیختگی با علم: یکی از مبانی اسلامی دعوت به علم‌آموزی در سایه ایمان است، پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «أَكْثَرُ النَّاسِ قِيمَةٌ أَكْثَرُهُمْ عِلْمًا وَ أَقَلُّ النَّاسِ قِيمَةٌ أَقَلُّهُمْ عِلْمًا»^۶ در روایات متعددی به علم‌آموزی در هر سن^۷، مکان^۸ و با هر جنسیتی^۹ تأکید شده است.

کنار هم گذاشتن اصول این دو تمدن مبین نبود خلأ ناشی از نگاه تک‌بعدی غرب به انسان در تمدن اسلامی است. به همین دلیل مقام معظم رهبری هدف جمهوری اسلامی را «ایجاد یک تمدن اسلامی به معنای حقیقی کلمه که در آن هم دنیا است، هم آخرت، هم عزت در ملاً اعلی است، هم عزت در روی زمین است»^{۱۱} می‌داند.

۱ تقوی، تأملات فرهنگی، ص ۲۹

۲ روم: ۳۰

۳ بقره: ۱۷۰

۴ بقره: ۱۴۳

۵ القرضاوی، اسلام تمدن آیندگان، ص ۱۹۰

۶ تقوی دامغانی، تأملات فرهنگی، ص ۳۲

۷ ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۹۵

۸ اطلبوا العلم من المهد إلى اللحد

۹ اطلبوا العلم ولو بالصین

۱۰ طلب العلم فریضة علی کل مسلم

۱۱ بیانات، ۱۳۹۲/۲/۲۰

مؤلفه‌های فرهنگی تمدن نوین اسلامی

تحقق تمدن نوین اسلامی نیازمند شناخت دقیق مؤلفه‌های مؤثر در آن است زیرا «فرهنگ هویت یک ملت است. ارزش‌های فرهنگی روح و معنای حقیقی یک ملت است و همه‌چیز مترتب بر فرهنگ است. نمی‌توان فرهنگ را از عرصه‌های دیگر منفک کرد».^۱

۱- تقویت ارزش‌های الهی^۲: اجزا و عناصر فرهنگ تحت تأثیر مستقیم ارزش‌ها و باورها قرار دارند. اگر ارزش‌های موجود در جوامع، دینی باشند، موجب استحکام زندگی اجتماعی برای اعضای آن خواهند بود؛ زیرا ارزش‌های دینی باثبات و مبتنی بر وحی هستند و در ذات خدا و اراده‌اش تغییر و تبدیل راه ندارد؛ اما ارزش‌های اجتماعی، از ثبات کافی برخوردار نبوده و متکی بر مقبولیت عامه و پذیرش غالب افراد جامعه می‌باشند. پس با تغییر امیال و خواسته‌های افراد، ارزش خود را از دست خواهند داد.^۳

از دیدگاه امام خمینی آنچه اهمیت دارد فرهنگ اسلامی و ارزش‌های دینی است که بر اساس آن تمامی مسلمانان حول محور اسلام گرد هم می‌آیند و منسجم می‌شوند. بنابراین، عامل هویت‌بخش اسلام و هدف مشترکی است که حول محور ارزش‌های اسلامی به وجود می‌آید.^۴ مقام معظم رهبری نیز می‌فرماید: «اولین و مهم‌ترین کاری که پیش روی ما قرار دارد تحول معنوی و روحی انسان‌هاست ما متأثر از تربیت‌های طولانی غیر اسلامی هستیم، آنچه هیجان‌عظیم انقلاب و دوران جنگ انجام داد، البته معجزه بود، اما تا این پدیده عمق پیدا نکند و تا وقتی که اعماق و ضمائر را متحول نماید کار زیادی لازم است».^۵

۲- عدالت: ارزشی که از نظر اسلام به هیچ وجه و در هیچ شرایطی مورد مناقشه قرار نمی‌گیرد، عدالت است. عدالت، هدف پیغمبران است «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيُقُومَ الْإِنْسَانُ بِالْقِسْطِ»^۶، هدف انقلاب اسلامی هم بوده است. در سایه عدالت، می‌توان زندگی مردم را با رفاه و توسعه‌ی مادی به سمت اهداف معنوی حرکت داد. مهم‌ترین وظیفه‌ی مسئولان کشور این است که در جامعه عدالت را معنا ببخشند تا مردم آن را احساس کنند.^۷

۱ بیانات، ۱۳۹۲/۹/۱۹

۲ میرمحمدی، تحلیلی بر مؤلفه‌های فرهنگی در منظومه فکری امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، ص ۲۶

۳ مریجی، پیامدهای اجتماعی نهضت حسینی، ص ۱۹

۴ برزگر، ضابطه هویت در اندیشه امام خمینی، ص ۱۴۴

۵ بیانات رهبری، ۱۳۷۰/۱۱/۱۴

۶ حدید: ۲۴

۷ بیانات رهبر، ۱۳۸۴/۲/۱۸

۳- حفظ کرامت انسانی: کرامت انسانی عبارت است از اینکه انسان موجودی است دارای شرف و عزت و حیثیت ارزشی^۱ «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَا هُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَا هُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»^۲. حکومت دینی به عنوان جانشین حاکمیت خداوند در روی زمین موظف به حفظ کرامت اعطایی خداوند به انسان است.

۴- گسترش آزادی انسانی: در اسلام مبنای اصلی آزادی انسان، توحید است. توحید عبارت است از اعتقاد به خدا و کفر به طاغوت؛ عبودیت خدا و عدم عبودیت غیر خدا و آزادی از همه‌ی قیود، غیر از عبودیت خدا؛ بنابراین هیچ پیش فرضی وجود ندارد که بخواهد به ما آزادی مطلق را بدهد.^۳ همان‌طور که امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) فرمودند: «لَا تُكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا»^۴.

۵- حفظ استقلال: جزو مبانی اصولی نظام است. این استقلال، استقلال سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است.^۵ در حق یک ملت از سوی مسئولان، جنایتی سنگین‌تر از وابسته کردن آن ملت نیست. در مقابل، برای مسئولان یک ملت، هیچ خدمت و وظیفه‌ای بزرگ‌تر از این نیست که استقلال او را حفظ کنند.^۶ در نظر حضرت امام رحمه الله استقلال در سه بعد تجلی پیدا می‌کند: الف) استقلال سیاسی ب) استقلال فرهنگی ج) استقلال اقتصادی

اهمیت استقلال سیاسی در نظر حضرت امام به حدی است که ایشان از آن به عنوان راه مستقیم الهی که نافی وابستگی به شرق ملحد و غرب ستمگر کافر است تعبیر کرده‌اند. عنصر اساسی مقاومت یک ملت در برابر تسلط سیاسی و اقتصادی بیگانه، فرهنگ آن ملت است. استقلال اقتصادی یا به تعبیر حضرت امام خودکفایی از مهم‌ترین روش‌های حفاظت از استقلال سیاسی و فرهنگی است.^۷

۶- معرفی اسوه: تأثیرپذیری در انسان، به علت برخورداری از قوه عقل و اختیار، عالمانه و عامدانه است انتخاب الگو در آدمی، بر اساس افکار و ارزش‌های حاکم بر او شکل می‌گیرد. البته شکل‌گیری افکار و ارزش‌ها همواره آگاهانه نیست؛ از این رو، گزینش الگو نیز چه بسا ناخودآگاه صورت می‌پذیرد. از آنجا که فطرت آدمی، آماده نقش‌پذیری از الگوست، قرآن کریم بر دقت در انتخاب الگو تأکید ورزیده و بعثت پیامبران را باهدف ارائه الگوی فکری و عملی برای انسان‌ها دانسته

۱ واحد تحقیقات موسسه فرهنگی هنری جام‌په‌په، دایره‌المعارف‌په‌په: فرهنگ و علوم انسانی، ص ۱۱۷۱

۲ اسراء: ۷۰

۳ بیانات رهبری، ۹۱/۸/۲۳

۴ مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۲۱۴

۵ بیانات رهبری، ۱۳۸۵/۳/۲۹

۶ همان، ۱۳۷۵/۱/۲۸

۷ رنجبر، حماسه سیاسی و حماسه اقتصادی در نگاه امام خمینی رحمه‌الله و مقام معظم رهبری، ص ۲۴

است.^۱ «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ». ^۲ مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: «الگو سازی، یکی از اساسی‌ترین کارهاست»^۳.

۷- حفظ وحدت: خداوند در قرآن مجید، با آیاتی چون «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» یا «وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً»^۴ اتحاد همه مسلمانان را در سیمای یک امت، یک دین، یک راه و یک قبله و هدف مورد تأکید و به همین اندازه، تفرقه‌گرایی را مورد نکوهش قرار داده است و هرگونه نزاع و دودستگی را عامل ناتوانی و از بین رفتن شوکت مسلمانان می‌داند.^۵

تفرقه و دودستگی میان مسلمانان و دولت‌هایشان از عوامل عقب‌افتادگی ملت‌های مسلمان به شمار می‌رود. دشمنان نیز که به خوبی این نکته را دریافته‌اند، سیاست «تفرقه‌انداز و حکومت کن» را به صورت‌های گوناگون در جوامع اسلامی اجرا می‌کنند؛ پس لازم است مسلمانان اختلافات را کنار بگذارند و اسلام را تکیه‌گاه خود قرار دهند.^۶

۸- دشمن‌شناسی: بی‌شک، هر جامعه سیاسی دشمنانی دارد؛ دشمنانی که یا به ثروت آن جامعه طمع دوخته‌اند یا از فرهنگ و یا از قدرت آن احساس خطر می‌کنند. از این رو، برای تغییر یا نابودی هویت آن جامعه می‌کوشند.^۷ جامعه سیاسی اسلامی نیز گرفتار چنین دشمنانی است. خداوند در قرآن کریم کافران ۸ و منافقان ۹ را دشمن مسلمانان می‌داند. در مورد جمهوری اسلامی نیز حضور در صحنه‌ی جهانی باعث احساس خطر ابرقدرت‌ها و دشمنی و عنادورزی آنان گردیده است. آیت‌الله خامنه‌ای در این باره می‌فرماید: «آنچه وظیفه‌ی ما به‌عنوان آحاد جمهوری اسلامی است: اولاً دشمن‌شناسی است؛ در شناخت دشمن اشتباه نکنید. بعد، دانستن نقشه‌ی دشمن؛ دشمن چه کار دارد می‌کند، چه کار می‌خواهد بکند؛ و بعد، دانستن شیوه‌ی مقابله‌ی با نقشه‌ی دشمن؛ این را باید مردم ما بدانند»^{۱۰}.

۹- اخلاق اسلامی: تکامل اخلاقی در فرد و جامعه، مهم‌ترین هدفی است که ادیان آسمانی بر آن تکیه می‌کنند و ریشه همه اصلاحات اجتماعی و وسیله مبارزه با مفاسد و پدیده‌های ناهنجار است.

۱ افلاح رفیع، روش‌شناسی الگو در انتقال ارزش‌ها، ص ۳۳-۵۷

۲ احزاب: ۲۱

۳ بیانات رهبری، ۹۱/۲/۱۳

۴ آل عمران، آیه ۱۰۳، مؤمن، آیه ۵۲

۵ «وَاطِيعُوا لِلَّهِ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ»، انفال، آیه ۴۶

۶ اسحاقی، اتحاد ملی و انسجام اسلامی در سپهر فکری امام (ره) و رهبری، ص ۲۳-۴۵

۷ حسنی، آموزه‌های سیاسی قرآن، ص ۹۸

۸ نساء: ۱۰۱

۹ منافقون: ۴

۱۰ بیانات، ۱۳۹۸/۱۰/۱۸

۱۰- اصل پیشرفت: ^۱ به معنی حرکت در راستای اهداف بنیادین زندگی که شامل پرستش خدا، جانشینی در زمین و آباد کردن زمین می‌شود، نه در معنای مطلق علمی و غربی شدن.

۱۱- احترام به سنت‌های نیک گذشته: زیرا سنت جریانی است فرهنگی که جنبه‌ی تقدس و ارزشی پیدا کرده و ریشه تاریخی دارد و نمایان‌گر شخصیت جامعه است.^۲

دیگر مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی:

تشکیل خانواده از طریق ازدواج، انضباط اجتماعی، قانون‌گرایی، الگوی مصرف، سبک زندگی، اخلاص در عمل و ...

نقش طلاب در ایجاد مؤلفه‌های فرهنگی تمدن نوین اسلامی

سیر حرکت جامعه بشری طبق برنامه الهی از حضرت آدم تا حضرت ولی عصر (عج) آماده‌سازی انسان‌ها برای نیل به تمدن حقیقی اسلام بوده است؛ زیرا مشیت الهی بر این است که تحقق این تمدن به دست بشریت و با هدایت امام عصر (عج) باشد. از آنجایی که تحقق این جامعه آرمانی نیازمند تمهید و زمینه‌سازی است، به هر میزان که جوامع بشری برای آن آماده‌تر باشند امر ظهور زودتر محقق می‌گردد. ماهیت انقلاب اسلامی ایران و امت‌های اسلامی نیز بسترسازی برای فرج حضرت بقیه‌الله ارواحنا فداه است و هر چه این انقلاب‌ها خود را به معیارهای جامعه مهدوی نزدیک‌تر سازند، یک گام به سوی ظهور نزدیک‌تر شده‌اند.

مقام معظم رهبری برای ایجاد تمدن اسلامی تحقق دو عنصر ضروری را از وظایف روحانیت می‌دانند:

تولید فکر: تولید فکر، تولید اندیشه‌ی راهنما و راهگشا برای بشریت در هر زمانی متناسب با نیاز آن زمان از این اقیانوس عظیم معارف ممکن است از آنجایی که در این راه، اندیشه و ایمان دینی و تولید فکر اسلامی ضروری و لازم است اگر علمای دین سر صحنه نباشند، کس دیگری نمی‌تواند این کار را انجام دهد؛ این نقش، نقشی یگانه است. نقش آفرینی به علمای دین منحصر نمی‌شود و آحاد مردم هر کدام به نحوی می‌توانند درخور استعداد خود نقش آفرینی کنند، اما جایگاه نقش آفرینی علمای دین را از همه‌ی جایگاه‌های دیگر برجسته‌تر می‌بینیم. پرورش انسان: آدم‌سازی و پرورش انسان‌های والا و باایمان از چنان ارزشی برخوردار است که اگر یک روحانی همت خود را صرف کند و در طول زمان بتواند تعدادی انسان مناسب و استوار را بسازد، کار بزرگی را انجام داده است.^۳

۱ تقوی دامغانی، تأملات فرهنگی ص ۲۳۱

۲ همان، ص ۸۳

۳ بیانات رهبر، ۷۹/۷/۱۴

این بیانات مبین نقش بی‌بدیل روحانیت در استخراج محتوای دینی از منابع و محقق کردن متن جامعه است. از نظر ایشان حوزه‌های علمیّه مرکز آموزش اسلام‌اند اما اسلام فقط معرفت نیست، تعهد به عمل و تحقق احکام اسلام هم جزء اسلام است، بنابراین آموزش اصول و فروع و اخلاق دینی بخشی از کار حوزه‌های علمیّه است.

بخش دیگر اسلام عبارت است از محقق کردن این حقایق در متن زندگی مردم. رهبر معظم انقلاب برای اثبات این دیدگاه به استدلال زیر استناد می‌فرماید: «مگر شما نمی‌گویید: أَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ؟ علمای دین، ورثه‌ی انبیاء هستند دیگر؛ اینجا مراد از علما، علمای دین هستند و این‌ها ورثه‌ی انبیاء‌اند. انبیاء چه کاره بودند؟ [آیا] انبیا آمدند تا معارف دین را فقط بیان کنند یا نه معارف دین را در جامعه محقق کنند؟ حتماً این دو می‌است: لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ. ^۱ این «لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» نشان می‌دهد که حضور انبیا برای «قیام به قسط» لازم است، یعنی رابطه هست بین حرکت انبیا و «قیام به قسط» در جامعه؛ یعنی نبی باید اقامه‌ی قسط کند در جامعه و چون اقامه‌ی قسط می‌خواهد بکند، مبارزه می‌کند.»^۲

بنابراین وظایف روحانیون و طلاب از این پس در دو محور بررسی خواهد شد.

الف) نقش طلاب و روحانیون در محور تولید اندیشه و محتوای اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای:

عمق‌بخشی به فقه و پرهیز از سطحی‌نگری؛ فقه به معنای آگاهی از علم دین و فروع دینی و استنباط وظایف فردی و اجتماعی انسان از مجموعه‌ی متون دینی است. فقه و فقاهاست باید در حوزه‌ها پیشرفت بکند. این پیشرفت، هم از لحاظ عمق است و هم از لحاظ سعه و فراگیری مسائل زندگی. امروز خیلی از مسائل هست که از لحاظ فقهی برای ما روشن نیست^۳ ما باید مسائل اقتصادی و نظامی و سیاست خارجی و ارتباطات اخلاقی خود را از دین دریاوریم؛ و در مورد بسیاری از مسائل فردی بازنگری کنیم. البته بخش عمده این کاربر عهده مراجع که همان طلاب سابق هستند است.

انجام تحقیقات برای پیشرفت‌های علمی^۴ حوزه باید مراکز متعدّد تحقیقاتی داشته باشد برای اینکه در تمام این زمینه‌ها مثل یک مجموعه‌ی تولیدی مرتّب و مدرن کار کند و محصول بدهد. اگر چنانچه یک دستگاه، در یک مسئله‌ای دچار سؤال شد، سؤالاتی که همواره هر دستگاهی با این‌ها از لحاظ مبنایی مواجه است، پاسخ‌گو باشد. حوزه در مسائل علمی به محقق و مؤلف نیاز دارد^۵ در چیزهایی که لازم است باید تحقیق شود. این تحقیقات در عمق‌بخشی فقه کمک شایانی به مراجع عظام می‌کند.

۱- حدید: ۲۵

۲- بیانات، ۹۸/۲/۱۸

۳- همان، ۷۰/۶/۳۱

۴- همان، ۶۹/۱۱/۴

۵- همان، ۶۸/۹/۷

مقام معظم رهبری بارها و در مناسبت‌های مختلف طلاب را به درس خواندن تشویق نموده و خوب درس خواندن را مهم‌ترین وظیفه یک طلبه می‌دانند و در این باره می‌فرمایند: "باید درس خواند. ما در بین روحانیون کسانی را داشتیم که از لحاظ مبارزه چیزی کم نداشتند، اما از لحاظ علمی، نصاب لازم را نداشتند؛ این‌ها نتوانستند تأثیر قابل توجهی در پیشرفت این مبارزه یا در ایجاد این حرکت عظیم بگذارند، آن‌کسی توانست که مثل امام در حد نصاب کامل بود. درس بخوانید! این توصیه‌ی اول من است؛ درس را جدی بگیرید."^۱ و یا در جای دیگر فرموده‌اند "درس را هم خوب و عمیق بخوانید؛ این را من به جوان‌ها عرض می‌کنم. همه‌ی آنچه برای یک روحانی از شئون مختلف لازم است، متوقف است بر این مایه‌ی علمی"^۲.

موقعیت‌شناسی: داشتن درک صحیح از شرایط موجود و نیازها از اهم خصایص یک عنصر فرهنگی به‌روز است که باعث تشخیص صحیح وظیفه می‌گردد. از نظر ایشان: تقوا، شجاعت و علم در صورت عدم تشخیص وظیفه و درک مطالبه‌ی خداوند متعال و مطالبه‌ی دین از ما در عرصه‌ی اجتماع کارکرد لازم را نداشته و ثمربخش نخواهند بود و این تعبیر همان مفهوم بصیرت است.

پاسخ‌گویی به شبهات دینی: شبهات را از جهت منشأ ایجاد می‌توان به دودسته تقسیم کرد: دسته اول شبهاتی که ناشی از ذهن فعال و حقیقت‌جو است؛ رهبر در این باره فرموده‌اند: "شبهات زیاد است. شما اگر در میان جوانان بروید، می‌بینید جوان خوب ما هم گاهی در ذهنش شبهه وجود دارد. ایرادی هم ندارد؛ وقتی ذهن فعال و کارگر شد، شبهه به ذهن می‌آید. بر عهده‌ی ما طلبه‌هاست که این شبهه‌ها را با پیشگیری یا با درمان برطرف کنیم. ما در برنامه‌های کاری خود باید جریان خلاق فکری‌ای را که در حوزه‌های ما بحمدالله از دوره‌ی قبل از ما شروع شده و تا حدودی اتساع هم پیدا کرده است، وسعت و عمق بیشتری بدهیم."^۳ و دسته دیگر شبهاتی است که از بیرون به افراد القا می‌گردد. "یک بخش مهم از حادثه فرهنگی در جامعه امروز ما این است که عموم جوانان کشور در معرض شبهات قرار می‌گیرند؛ یعنی دشمنان شبهه القا می‌کنند. دشمنان هم نه؛ منکرین فکر من و شما به القای شبهه می‌پردازند"^۴ امروز دشمنان ما پول‌های گزافی را خرج می‌کنند. این چیزی که عرض می‌کنیم، تحلیل نیست اطلاع است؛ انسان به بسیاری از این حرف‌ها علم دارد. پول خرج می‌کنند برای این که بتوانند ذهن جوان مسلمان مؤمن ایرانی را، منصرف کنند، منحرف کنند. از چه؟ از اصل دین."^۵

نکته مهم این است که رهبری، مرجع پاسخگویی به هر دو نوع شبهات دینی را جامعه طلاب و روحانیون می‌دانند و معتقدند: "حوزه علمیه باید برای پاسخگویی و مقابله با شبهات، برنامه‌ریزی منظم و مرتبی داشته باشد."^۶ اعضای حوزه باید

۱ همان، ۹۶/۶/۶

۲ همان، ۸۳/۴/۱۵

۳ همان، ۸۳/۴/۱۵

۴ همان، ۷۳/۳/۱۷

۵ همان، ۹۵/۶/۱۶

۶ همان، ۷۴/۶/۱۴

صلاحیت‌های لازم را برای مقابله با بحران‌های فکری را داشته باشند طوری که بتوان آن‌ها را پیش‌بینی کرد، زیرا بحران‌های فکری، مثل بحران‌های سیاسی نیستند؛ بی‌سر و صدا و آرام وارد می‌شوند؛ به تدریج اثر می‌گذارند؛ ناگهان خودشان را ظاهر می‌کنند.^۱

لزوم آگاهی از پیشرفت‌های جهانی علوم انسانی: قابلیت دست‌به‌دست شدن و تأثیر‌گذاری علوم انسانی، ما را ملزم به رصد تغییرات این علوم در سطح جهانی به‌منظور جذب عناصر مطلوب و دفع به‌موقع عناصر نامطلوب می‌سازد. به اعتقاد رهبر معظم انقلاب، حوزه باید از پیشرفت‌های جهانی در همه‌ی مسائلی که به علوم اسلامی ارتباط پیدا می‌کند مطلع بشود و خود را با آن‌ها هماهنگ کند. توجه، هماهنگی و تبیین به‌موقع افکار و مواضع اسلامی موجب می‌شود تا در موضع تدافعی قرار نگیریم.^۲

پیش‌بینی مشکلات و ارائه راه‌حل اسلامی: نظریه‌پردازی سیاسی و نظریه‌پردازی در همه‌ی جریان‌های اداره‌ی یک ملت و یک کشور در نظام اسلامی به عهده‌ی علمای دین است. آن کسانی می‌توانند در زمینه نظام اقتصادی، مدیریت، مسائل جنگ و صلح، تربیتی و مسائل فراوان دیگر نظر اسلام را ارائه دهند که متخصص دینی باشند و دین را بشناسند. اگر علمای دین این کار را نکنند، نظریه‌های غربی و غیردینی که ماهیتی معارض و مخالف با حرکت اسلامی و نظام اسلامی دارند جای آن‌ها را پر کرده و مدیران بر اساس آن‌ها تربیت می‌شوند و همین مدیران در رأس دانشگاه، اقتصاد کشور، مسائل سیاسی، داخلی، خارجی، امنیت و ... قرار می‌گیرند.^۳

امروز در اداره‌ی کشور مسائلی وجود دارد که مشکلات و معضلات دینی و فقهی است؛ باید دستگاهی آماده باشد و تمام مشکلات و معضلات نظام را پیش‌بینی کند، نسبت به آن‌ها فکر کند، راه‌حل ارائه کند و جواب و پاسخ را برای آن آماده نماید. این، جزو وظایف حوزه‌های علمیه است.^۴

حوزه‌های علمیه و علمای دین پشتوانه‌هایی هستند که موظف‌اند نظریات اسلامی را در این زمینه از متون الهی بیرون بکشند، مشخص کرده و را در اختیار بگذارند، برای برنامه‌ریزی و زمینه‌سازی‌های گوناگون.^۵

اهتمام به شعار وحدت دین و سیاست: لزوم دنبال کردن فکر وحدت دین و سیاست هم در تفقه و هم در عمل و ریشه‌کن ساختن فکر جدایی دین از سیاست و جدایی کار حوزه از اداره کشور و سیاست. رهبر حضور طلاب در فضای سیاسی و احاطه به آگاهی سیاسی را لازم دانسته و معتقدند که طلاب باید جلوتر از زمان باشند و فکر سیاسی روشن داشته باشند تا مبادا جریان‌های سیاسی روز بر ذهنشان سبقت گیرد.^۵

۱ همان، ۷/۱۴

۲ همان، ۶/۳۱

۳ همان، ۸/۲۹

۴ همان، ۶/۳۱

۵ همان، ۶/۳۱

ب) نقش طلاب و روحانیون در محور تحقق معارف اسلامی از منظر آیت الله خامنه‌ای:

قضا در جامعه اسلامی^۱: قوه قضائیه دستگاهی است که بخش عظیمی از مقاصد نظام جمهوری اسلامی از قبیل عدالت، امنیت، احقاق حق و... به کارایی و کارکرد آن بستگی دارد. در سیستم قضائی اسلامی منصب قضا بر عهده فقیه مجتهد و عادل است؛ بنابراین بر طلاب با استعداد و خودساخته است تا این جایگاه مهم را خالی نگذاشته و از ضعف و کمبود قضات شایسته در این قوه جلوگیری کنند.

احراز مسند افتا: یکی از وظایف مهم حوزه‌های علمیه تربیت طلاب صالح و مستعد برای افتا است.^۲ تاریخ اسلام به خوبی اهمیت افتای صحیح و به موقع توسط علما و تأثیر آن در حفظ اسلام و مسلمین را نشان می‌دهد، البته برای تحقق این منظور لازم است که طلاب نیز به سطوح اولیه دروس حوزوی اکتفا نکنند و به تحصیل علم و کسب فضایل تا سطوح بالاتر ادامه دهند.

حضور در دستگاه‌های اداری کشور: از نظر آیت‌الله خامنه‌ای حوزه‌ها باید طلاب را برای نیازهای جامعه تربیت کنند. جای در حوزه باشد که طلاب را برای حضور در دستگاه‌های گوناگون اداری کشور مثل سازمان‌های عقیدتی، سیاسی و ادارات مختلفی که احتیاج دارند سوق دهد.

تعیین جهت‌گیری حرکت‌های علمی: حرکت علمی در قرون اولیه‌ی اسلام بر اثر تشویق اسلام آن‌چنان اوج گرفت که تا آن روز در دنیا بی‌سابقه بود - در همه‌ی زمینه‌ها - و علم و دین باهم آمیخته و ممزوج بود و دانش و تحقیق و فن در حد خود پیشرفت کرد.^۳ در بینش اسلامی ایمان حافظ علم از کژروی و مانع از به‌کارگیری آن در اهداف تجاوزگرانه و شرورانه است. مقام معظم رهبری درباره این موضوع می‌فرماید: "مسائلی که ارتباط مستقیمی با دین ندارد، مثل علوم طبیعی و مانند آن که مستقیماً ارتباطی با زیربنای فکری دینی ندارد، جهت‌گیری این‌ها را هم حوزه بایستی معین کند؛ یعنی جهت‌گیری حرکت علمی را حوزه‌ها باید معین کنند، چون این کار دین است؛ دین است که به علم جهت می‌دهد. علم می‌تواند در خدمت بشر باشد، می‌تواند علیه بشر باشد؛ می‌تواند در خدمت عدالت باشد، می‌تواند در خدمت ظالمین و مستکبران طواغیت عالم باشد؛ کما اینکه الان هست. این جهت دادن به علم هم به عهده‌ی حوزه است."^۴

تبلیغ: از مهم‌ترین ابزارهای فرهنگ‌ساز است که دارای گستره وسیع و نکات ظریفی هست. رهبری در تعریف تبلیغ می‌فرماید: "تبلیغ، ریشه‌ی قرآنی دارد و به معنای رساندن یک پیام، یک‌سخن درست است."^۵ ایشان در جای دیگر فرموده‌اند تبلیغ یعنی رساندن؛ اما رساندن به دل، تبلیغ باید در دل نفوذ و رسوخ کند و به هویت مستمع تبدیل شود، تبلیغ برای

۱ همان، ۶۹/۱۱/۴

۲ همان

۳ خامنه‌ای، بانک جامع بیانات مقام معظم رهبری، ص ۸۹۱۳

۴ بیانات، ۹۸/۲/۱۸

۵ همان، ۹۶/۱۰/۶

این است. ما تبلیغ نمی‌کنیم فقط برای این که چیزی گفته باشیم؛ ما تبلیغ می‌کنیم برای این که آنچه را که موضوع تبلیغ است، در دل مخاطب وارد شود و نفوذ کند. همه‌ی پیغمبران و اولیای الهی دیگر و وجود مقدس رسول‌الله هم همین‌طور عمل کردند که البته مظهرش حسین‌بن‌علی (علیه‌السلام) است.^۱ در فرهنگ‌سازی از طریق تبلیغ توجه به چهار عامل یعنی محتوای پیام، شیوه رساندن، مخاطب تبلیغ و شخص مبلغ حائز اهمیت و اثرگذار است.

الف- محتوای پیام: در حکومت اسلامی هدف اصلی، پیاده‌سازی دین الهی در متن زندگی بشر است بنابراین محتوای پیام هم باید با این هدف سنخیت داشته باشد. به اعتقاد آیت‌الله خامنه‌ای باید منطق دین، ارزش‌های دینی، اخلاق دینی و همه‌ی چیزهایی را که در بنای یک شخصیت انسانی بر مبنای دین تأثیر دارد، تبلیغ کرد، برای این که مخاطب به همین شخصیت دینی تبدیل شود. منطقی، عنصر اصلی در تبلیغ اسلامی است.^۲ چنین پیامی نباید محدود به بعد مذهبی و عبادی انسان باشد بلکه باید دربرگیرنده تمام شئون زندگی افراد باشد. از نظر رهبری مسئولان و رهبران حوزه که در داخل حوزه‌ی علمیه‌اند، باید کاری کنند که درک از مسائل جاری عالم و قدرت تحلیل و فهم این مسائل، در عالی‌ترین سطح خودش در کشور وجود داشته باشد؛ یعنی باید کاری کرد که حوزه‌ی علمیه قادر باشد بینش درست سیاسی و فهم مسائل جاری را به‌وسیله‌ی یک‌یک اغلب افرادش در فضای عمومی کشور، در اختیار دیگران بگذارد و مردم را هدایت کرده و پیش ببرد.^۳

ب- مخاطب: مخاطب شناسی یکی از مسائل مهم در تبلیغ است. تعیین جامعه هدف پیش از تبلیغ کمک شایانی به انتخاب محتوا و روش ارائه می‌کند. هر مبلغ برای موفقیت نیاز به برنامه‌ریزی بر اساس سن مخاطب، جنسیت، سطح آگاهی، فرهنگ بومی، نیازهای اصلی و ... دارد. توصیه رهبر به مبلغین این است "اگر می‌خواهید تبلیغ خوب بکنید، از قبل مخاطب خودتان را انتخاب کنید. می‌خواهید با جوان‌ها حرف بزنید؛ خیلی خوب، اگر مخاطب خودتان را انتخاب کردید باید بدانید که سؤال او چیست، مخاطب را باید شناخت."^۴ ایشان معتقدند مهم‌ترین برهه‌ی زمانی و مکانی که تبلیغ، آنجا معنا می‌دهد، جایی است که فتنه وجود داشته باشد؛^۵ و امروز توطئه دشمن در درجه اول فلج کردن نسل جوان از طریق سرگرم کردن به شهوات، مواد مخدر و برخی فعالیت‌های بیهوده در فضای مجازی و ناامید کردن این نسل است؛^۶ بنابراین سزاوار است طلاب در تبلیغ تمرکز بیشتری روی این قشر داشته باشند.

ج - صفات مبلغ: مبلغان برای توفیق در این رسالت باید اوصاف و ویژگی‌هایی را در خود به وجود آورند. اوصاف ضروری

۱ همان، ۸۴/۱۱/۵

۲ همان

۳ همان، ۶۹/۱۱/۴

۴ همان، ۹۰/۷/۲۰

۵ همان، ۸۸/۹/۲۲

۶ همان، ۹۸/۳/۱

مبلغان اسلامی از منظر آیت الله خامنه‌ای:

آگاهی علمی: یک مبلغ باید به محتوای تبلیغ اشراف کامل داشته باشد. از نظر ایشان برای انتقال معارف اسلامی به اعماق جامعه و به دبیرستان‌ها، به دانشجویان دانشگاه‌ها، به دانش‌آموزان دبیرستان‌ها و به خیلی از نقاط این جامعه به انسان‌هایی که از اسلام و از مبانی اسلامی و از تفکر الهی اسلام آگاه باشند احتیاج است.^۱ اولین مهم، عمق بخشیدن به تحصیل دینی است؛ باید درس خواند. حوزه‌های علمیه باید صادرات فکری داشته باشند.^۲

ایمان و توکل و عمل: مبلغ تنها با سلاح ایمان و توکل است که می‌تواند در رویارویی با مشکلات و حملات شیطان فائق آید.^۳ "اگر بناست من و شما تبلیغ رسالات الهی را بکنیم باید از لحاظ روحی، در درون خود حصار مستحکمی به وجود بیاوریم که این حصار، حصار ایمان و توکل است."^۴ اصل مسئله‌ی تبلیغ، ناظر به عمل، همراه با بصیرت و یقین است. باید یقین به معنی ایمان قلبی متعهدانه و بصیرت وجود داشته باشد و بر پایه‌ی این بصیرت و یقین، حرکت انجام بگیرد. اگر بصیرت و یقین بود، اما کاری انجام نگرفت، این مطلوب نیست و تبلیغ نشده است همچنین اگر چیزی تبلیغ شد، اما بدون بصیرت و بدون یقین مطلوب به دست نخواهد آمد.^۵

اخلاص: یعنی نیت و عمل برای خدا باشد. همان‌طور که اگر امام بزرگوار ما اخلاص نداشت این انقلاب قطعاً به پیروزی نمی‌رسید در ادامه نیز رهروان راه ایشان اگر اخلاص لازم را نداشته باشند تبلیغ و تلاشی بی‌اثر خواهند داشت. "منشأ این تبلیغ باید فکر، اندیشه، خردمندی، اخلاص و معنویت باشد؛ یعنی تبلیغ باید از یک منبع نورانی سرچشمه بگیرد. اگر این تبلیغ از روی هوای نفس شد، بر اساس انگیزه‌های ناسالم شد، از روی بی‌اعتنایی به اصل کار شد و آن منشأ را نداشت، تأثیر آن‌هم تأثیر آن سرچشمه قیّاسی نخواهد بود که از یک منشأ عزیز و پُر بار حقیقی سرچشمه می‌گیرد و می‌ریزد؛ منقطع و ناسالم و آلوده خواهد شد."^۶

زمان‌شناس: تأثیر عنصر زمان‌شناسی در درک نیازها و شرایط موجود و بهبود عملکرد مبلغ قابل‌انکار نیست. گاهی زدن حرف درست در زمان نامناسب نتیجه عکس دارد. از نظر رهبری، هنر مبلغ دین این است که مخاطب را با آنچه نیاز اوست، آشنا کند؛ بنابراین، نیاز زمانه را باید شناخت. باید روحانیونی پرورش داد که با مسائل سیاسی عالم آشنا باشند و دنیا را بشناسند. یکی از اشکالات کار ما، نشناختن وضع زمانه است.^۷

۱ همان، ۶۴/۹/۲۶

۲ همان، ۸۴/۰۲/۱۱

۳ همان، ۹۰/۷/۲۰

۴ همان، ۸۸/۹/۲۲

۵ همان، ۷۶/۱۰/۳

۶ همان، ۷۸/۱۱/۲۳

۷ همان، ۸۴/۲/۱۱

همراهی عمل با علم: کسی که قصد هدایت جماعتی را دارد باید در گام اول خود به آنچه می گوید عمل نماید تا مخاطب آیه " أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ" قرار نگیرد. خودسازی درونی، علمی و عملی مهم ترین کاری است که روحانیون باید انجام دهند.^۲ هیچ گفتار و هیچ تبلیغی بالاتر از عمل نیست. ما اگر به اسلام یا امت اسلامی علاقه مندیم، باید کار و تلاش کنیم.^۳

صداقت و صمیمیت: مقام معظم رهبری منشأ تبلیغ را نصیح و علاقه به مخاطب دانسته^۴ و معتقدند معنای تبلیغ اسلامی رساندن یک پیام، سخن درست است؛ با این شرط که تبلیغ صادقانه، صمیمانه، امانت دارانه و مسئولانه باشد.^۵

اعتماد به نفس: به این معنا که وقتی مبلغ می داند پیامش حق است و او در این راه صادق است، باید به خود اعتماد داشته باشد و استقامت ورزد تا اعتماد دیگران را جلب نماید. رهبر در این زمینه علم طلاب را بسیار باارزش و گره گشای بسیاری از مشکلات بشر دانسته و معتقدند که این موضع فکری و آگاهی سیاسی و اعتقادی باید در محیط های مختلف اثرگذار باشد و این طور نباشد که طلبه ی جوان در مواجهه با طوفان های فکری مخالف، به خود بلرزد و احساس ضعف و وحشت کند، بلکه باید با عزت و اعتماد به نفس، قدرت تکیه ی به خود را به وجود آورد.^۶ همه ی ما باید «لاریب فیه» باشیم؛ عقاید ما باید «لاریب فیه» و قرص و محکم و استوار باشد و آن را با زبان مناسب بیان کنیم.^۷

خلاقیت: ابتکار در تبلیغ باعث می شود پیام حق طلبه مبلغ در ازدحام پیام های مختلف راه خود را بگشاید و جلب توجه کند و تأثیری پایدار بر نگرش انسان ها گذارد. آیت الله خامنه ای در این باره می فرماید: "ابزار رساندن، به حسب شرایط متفاوت است. یک وقت هست که شما می خواهید چیزی را به اتاق بغلی برسانید؛ می شود آن را در مشت گرفت و به آنجا برد؛ اما گاهی یک فرسخ فاصله هست؛ گاهی تا آن طرف دنیا باید بروید؛ گاهی حجاب ها و دیوارها هست؛ گاهی از کوه ها و گردنه ها باید عبور کنید؛ آن چیست که تشخیص می دهد ابزار و نحوه ی رساندن کدام است؟ آن، ابتکار و ذوق و سلیقه و فهم و سرعت انتقال شماست."^۸

مردمی بودن: یکی از خصوصیات حوزه های علمیه ی شیعه که همواره آن را حفظ کرده اند مردمی بودن به معنای همدلی با مردم است و همین خصوصیت باعث شده است که در تحولات عظیم اجتماعی کشور روحانیت پیش قدم باشد.^۹ مسئله ی

۱ بقره: ۴۴

۲ بیانات، ۸۴/۲/۱۱

۳ همان، ۸۴/۱/۱۷

۴ همان، ۷۶/۱۰/۳

۵ همان، ۹۶/۱۰/۶

۶ همان، ۷۹/۷/۱۴

۷ همان، ۷۰/۱۲/۵

۸ همان، ۷۰/۱۲/۵

۹ همان، ۸۵/۸/۱۷

هجرت از واجبات حوزه است، هجرت برای تعلیم و تزکیه و بودن در میان مردم.^۱ رهبر این خصوصیت طلاب را عاملی مهم در گسترش حرکت انقلابی می‌داند و آن را طبق آیه «وَ أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ * ثُمَّ كُلِّي مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ»^۲ به حرکت زنبور عسل تشبیه نموده‌اند به این صورت که زنبورهای عسل، همان طلبه‌ها بودند که نشستند و شهد حرف امام را مکیدند و در اطراف کشور و جاهای مختلف منتشر شده و این شهد را به کام مردم ریختند.^۳

حفظ قداست روحانیت: روحانیت دارای قداست است و این قداست باید از طریق سلامت مالی، سلامت اخلاقی و حفظ زنی طلبگی حفظ شود. شأن طلبگی این است که انسان یک زی متوسطی همراه با قناعت، سلامت مالی و سادگی به‌طور نسبی برای خودش نگه دارد.^۴ کسی که قصد ترویج سبک زندگی اسلامی و سایر مؤلفه‌های فرهنگی را دارد باید پیشگام اجرای آن در زندگی خود باشد. روحیه دادن: وظیفه‌ی مبلغ دین و مبلغ معنویت و پیام‌آور حقیقت این است که مردم را امیدوار کند و یأس را از آن‌ها بزدايد.^۵ زیرا حرکت و همت امیدوارانه حلال مشکلات کشور است.^۶ اگر امید نباشد هیچ‌کدام از کارهای بزرگ انجام نمی‌گیرد.^۷

بااخلاق بودن: وظیفه‌ی همه انسان‌ها تخلُّق به اخلاق حسنه است، هرکسی باید در رابطه بادل و رفتار خود، به‌طور دائم مشغول تهذیب و کشتی گرفتن با بدی‌ها و زشتی‌های وجود خود باشد؛ اما این موضوع در مورد طلاب که در جایگاه تبلیغ و الگو قرار می‌گیرند به مراتب مهم‌تر جلوه می‌کند. رهبر معظم انقلاب از طلاب درخواست می‌کنند که در ارتباطات خود با مردم، اصل نرمش و تواضع و مدارا و درعین حال اثرگذاری و تبلیغ و هدایت را هرگز نباید فراموش نکنند زیرا خصوصیت طلاب حوزه‌ی علمیه و فضایی حوزه‌های علمیه این است که بتوانند دل مردم را جلب کنند و فکر مردم را تحت تأثیر سخن هدایت آمیز خویش قرار دهند.^۸

د - شیوه تبلیغ: مقام معظم رهبری در خصوص شیوه‌های تبلیغ که موضوعی گسترده است به دو اصل کلی اشاره نموده‌اند؛

الف - استفاده از تمامی وسایل ارتباط جمعی و فناوری‌های جدید.

ب - حفظ تبلیغ سنتی

۱ همان، ۷۹/۷/۱۴

۲ نحل: ۶۹، ۶۸

۳ بیانات، ۹۴/۱۲/۲۵

۴ همان، ۸۵/۸/۱۷

۵ همان، ۷۶/۱۰/۳

۶ همان، ۹۷/۳/۲

۷ همان، ۹۸/۷/۴

۸ همان، ۷۹/۷/۱۴

ایشان معتقدند روحانیت باید از همه‌ی وسایل ارتباط جمعی استفاده کند؛ از اینترنت و فناوری‌های جدید ارتباطاتی همچنان که از رادیو و تلویزیون و بقیه‌ی چیزها استفاده می‌کند. وسایل تبلیغ نوشتاری و گفتاری به قدری متنوع و زیاد است که اگر روحانیت دین از این قافله عقب بماند، قطعاً یک خسارت بزرگ تاریخی برای او پیش خواهد آمد.^۱ در عین حال، مسجد، جلسه‌ی مذهبی، نشستن روبه‌روی مردم و نفس به نفس با مردم حرف زدن، یک نقش بی‌بدیل دارد و هیچ چیزی جای آن را نمی‌گیرد. وقتی یک طلبه در مقابل مخاطبانی که می‌دانند روحانی است استقرار می‌گیرد، دل‌بستگی، دلدادگی و اعتماد به او، از نوع دیگری است و ربطی به اعتماد به بقیه‌ی گویندگان و سخنوران ندارد، پس باید قدردان این نقش بود. از طرفی گروه‌های سیاسی در تلاش‌اند تا بتوانند یک چنین نقشی را به دست آورند اما تا به حال در تحصیل آن ناکام بوده‌اند.^۲

ایشان بارها بر ضرورت ایجاد گفتمان انقلابی در مردم تأکید کرده و تصریح نموده‌اند که گفتمان یعنی باور عمومی؛ یعنی آن طرف که به صورت یک سخن مورد قبول عموم تلقی بشود و مردم به آن توجه داشته باشند؛ این با گفتن، تبیین منطقی و عالمانه و دور از زیاده‌روی‌های گوناگون حاصل می‌شود؛ باید با زبان صحیح، علمی، منطقی و با زبان خوش این مطالب را منتقل کرد.^۳

وقتی یک چیزی به صورت یک گفتمان عمومی در آمد و خواست عمومی شد، تحقق پیدا کرده و مسئولین هم در همان جهت حرکت می‌کنند.^۴

ایشان در ادامه پیشرفت‌های علمی کشور در زمینه علم، فناوری نانو، فضای و پیشرفت‌های هسته‌ای را نتیجه فراگیر شدن گفتمان تولید علم در کشور دانسته^۵ و خواستار تقویت گفتمان در موضوعات سبک زندگی، حکمرانی اسلامی، مبارزه‌ی با طاغوت، استقرار توحید به معنای واقعی کلمه در جامعه، عدالت، اقتصاد مقاومتی و الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی^۶ شدند.

بایدهای حوزه علمیه

با توجه به مسئولیت عظیمی که بر عهده حوزه‌های علمیه، روحانیون و طلاب در راستای تحقق تمدن نوین اسلامی است، مقام معظم رهبری برای بهبود عملکرد و اصلاح حوزه‌ها مواردی را نام برده‌اند:

* تقویت کار گروهی: یکی از عیوب کار اهل حوزه، انفرادی کار کردن و فعالیت گروهی هم منحصر به مباحثه است. باید گفت، کارکرد علمی و گرفتن محصول علمی، همکاری مشترک و هم‌فکری در بین مجموعه‌های حوزوی کم‌رنگ است، درحالی که در دنیا کارهای مشترک زیادی انجام می‌گیرد.^۱

۱ همان، ۸۴/۲/۱۱

۲ همان، ۸۵/۸/۱۷

۳ همان، ۹۲/۱۲/۱۵

۴ همان، ۹۶/۲/۱۰

۵ همان، ۹۵/۱۰/۱۳

۶ همان، ۹۵/۲/۶

* مدرنیزه شدن حوزه: حوزه باید خودش را با شرایط، امکانات و پیشرفت‌های زمان هماهنگ کند؛ همین درس را بخواند، همین علم را بیاموزد، همین سلوک اخلاقی و معنوی را داشته باشد؛ اما از ابزارهای جهان هم استفاده کند.^۲

* شناسایی و طبقه‌بندی استعدادها: استعدادهای درخشان باید شناخته مورد آموزش قرار گرفته و از آنها استفاده شود. این کار باید در حوزه انجام بگیرد.

* تخصصی شدن رشته‌ها: حوزه باید به سمت تخصصی شدن پیش برود به دلیل حجم عظیم کار و سطح وسیع آن، البته در کنار فواید رشته‌رشته شدن علوم باید به آسیب‌های آن نیز توجه شود، کما اینکه پیدایش دروس میان‌رشته‌ای برای رفع این مضرات است.

* وحدت حوزه و دانشگاه: امتیازات حوزه و دانشگاه باید تبادل شود؛ اخلاص، صفا، ایثار، معنویت، زهد، احترام به سنت‌های اصیل و ارزشمند، از یکسو و توجه به واقعیات، دید باز و گسترده، وسعت بینش، نوگرایی مفید، نگرش سازنده و پویا و استفاده از روش‌های جدید و کارساز از سوی دیگر، می‌توانند و باید مکمل هم شوند.^۳

* گسترش تحقیقات: افزایش تحقیقات هدفمند و بنیادی برای حل مشکلات و رفع موانع و پرهیز از تحقیقات موازی و تکراری و عرضی. حوزه باید با سبک‌های نوین تحقیق آشنا شود، تحقیق دسته‌جمعی، اطمینان‌بخش تر از تحقیق فردی است؛ اختلافات کمتر و پیشرفت‌ها بیشتر می‌گردد.^۴

نتیجه گیری

تحقق تمدن نوین اسلامی به منزله تحقق نهایت آرمان یک جامعه مسلمان است زیرا تنها در سایه چنین تمدنی است که افراد از آسایش و رفاه مادی در کنار سعادت و معنویت بهره‌مند می‌شوند؛ بنابراین شایسته است همگان در راستای تحقق این تمدن و فراهم نمودن مقدمات و لوازم آن به تناسب استعداد خویش تلاش نمایند.

البته به دلیل مسئولیتی که خداوند در حفظ دین و گسترش آن بر عهده علما قرار داده، جامعه روحانیت در ایجاد این انقلاب و سپس در حفظ و تداوم آن مسئول بوده و نقش بی‌بدیلی را ایفا کرده است. از نظر آیت‌الله خامنه‌ای وظیفه طلاب و روحانیون در بسترسازی فرهنگی در گام نخست تولید فکر و استخراج محتوای دینی از منابع اسلامی است. رهنمودهای ایشان در این راستا شامل: عمق‌بخشی به فقه و پرهیز از سطحی‌نگری، گسترش تحقیقات علمی به منظور پاسخگویی به سؤالات مبنایی، خوب درس خواندن و جدی گرفتن سطوح مقدماتی حوزه، موقعیت‌شناسی و داشتن درک صحیح از شرایط زمانی و مکانی، پاسخ‌گویی به شبهات دینی، لزوم آگاهی از پیشرفت‌های جهانی علوم انسانی باهدف هماهنگی و

۱ همان، ۹۶/۳/۱

۲ همان ۷۰/۱۲/۱

۳ همان، ۶۰/۹/۲۷

۴ همان ۷۰/۶/۳۱

نشان دادن عکس‌العمل مناسب، پیش‌بینی مشکلات نظام و ارائه راه‌حل اسلامی، حفظ شعار وحدت دین و سیاست به معنی لزوم حضور طلاب در فضای سیاسی کشور و احاطه به آگاهی سیاسی می‌شود. گام بعدی، محقق ساختن این محتوا و معارف در متن زندگی مردم است. توصیه ایشان در این گام شامل: انتصاب فقهای مجتهد و عادل در منصب قضا، احراز مسند افتا، حضور در دستگاه‌های اداری کشور، تعیین جهت‌گیری حرکت‌های علمی، تبلیغ می‌شود. رهبری در مورد مسئله مهم تبلیغ توجه به چهار عامل یعنی محتوای پیام، شیوه تبلیغ، مخاطب تبلیغ و شخص مبلغ را حائز اهمیت دانسته‌اند. از نظر ایشان باید منطق دین، ارزش‌های دینی، اخلاق دینی و همه‌ی چیزهایی را که در بنای یک شخصیت انسانی بر مبنای دین تأثیر دارد، تبلیغ شود؛ توجه به عنصر مخاطب شناسی به انتخاب محتوا و روش درست ارائه کمک بسیاری می‌کند. آگاهی علمی، ایمان و توکل، اخلاص، زمان‌شناسی، همراهی عمل با علم، صداقت و صمیمیت، اعتماد به نفس، خلاقیت، مردمی بودن، حفظ قداست روحانیت، حفظ زی‌طلبگی، روحیه دادن و بااخلاق بودن از صفات لازم برای مبلغ است. ایشان همچنین به متنوع شدن شیوه‌های تبلیغ اشاره و به لزوم استفاده از شیوه‌های مدرن در کنار تبلیغ سنتی تأکید کرده و عدم توجه به این موضوع را موجب عقب‌ماندگی و خسران عظیم می‌دانند.

با توجه به رهنمودهای رهبری مشخص می‌شود که عمده وظیفه روحانیون در فرهنگ‌سازی برای تمدن نوین اسلامی، تفقه در دین و تبلیغ معارف الهی است یعنی همان وظیفه‌ای که علما از صدر اسلام تاکنون داشته‌اند، البته با این تفاوت که به دلیل تغییر شرایط زمانی از قبیل تشکیل حکومت اسلامی، پیشرفت علم و توسعه صنعت، گسترش روابط بین‌المللی، دشمنی و خباثت برخی از کشورهای خارجی و غیره،... مسائل نظام تخصصی‌تر، مشکلات بیشتر و تهاجم دشمنان پیچیده‌تر گشته است. صفت زمان‌شناسی در اینجا باید به منصف ظهور رسد بدین معنا که طلاب در این شرایط باید همان وظیفه سابق را با تغییر شیوه به روش‌های مدرن و هماهنگ با روز طوری که هم کیفیت و دقت بالا رود، هم کمیت، سرعت و وسعت کار افزایش یابد، انجام دهند.

فهرست منابع

*قرآن مجید

- ۱- ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹ ه. ش.
- ۲- اسحاقی، حسین، اتحاد ملی و انسجام اسلامی در سپهر فکری امام (ره) و رهبری، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ ه. ش.
- ۳- برزگر، ابراهیم، "ضابطه هویت در اندیشه امام خمینی"، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۵، ۱۳۷۹ ه. ش.
- ۴- پیرمحمدی، تحلیلی بر مؤلفه‌های فرهنگی در منظومه فکری امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، ص ۲۶.
- ۵- تقوی دامغانی، رضا، تأملات فرهنگی، بی‌جا، نشر نخیل، چاپ پنجم، ۱۳۸۷ ه. ش.
- ۶- جعفری، محمدتقی، فرهنگ پیرو فرهنگ پیشرو، تهران، نشر کرامت، چاپ اول، ۱۳۷۹ ه. ش.
- ۷- بی‌جا، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، حسنی، ابوالحسن، آموزه‌های سیاسی قرآن، ۱۳۸۷ ه. ش.

- ۸- خامنه‌ای، علی، بانک جامع بیانات مقام معظم رهبری، بی‌جا، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، ۱۳۹۰ ه. ش.
- ۹- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ه. ش.
- ۱۰- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن، ترجمه و تحقیق: غلامرضا خسروی، بی‌جا، المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه، چاپ سوم، ۱۳۸۳ ه. ش.
- ۱۱- مرکز رنجبر، علیرضا، حماسه سیاسی و حماسه اقتصادی در نگاه امام خمینی رحمه الله و مقام معظم رهبری، بی‌جا، ۱۳۹۲ ه. ش. پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران
- ۱۲- طوسی، نصیرالدین، اخلاق ناصری، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۴ ه. ش.
- ۱۳- فلاح رفیع، علی، "روش‌شناسی الگو در انتقال ارزش‌ها"، مجله اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره ۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۱ ه. ش.
- ۱۴- القرضاوی، یوسف، اسلام تمدن آیندگان، مترجم: احمدی، ابوالفضل، بی‌جا، مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۱۳۸۲ ه. ش.
- ۱۵- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، مترجم: موسوی همدانی، ابوالحسن، تهران، کتابخانه مسجد ولی عصر، بی‌تا.
- ۱۶- مریجی، شمس‌الله، پیامدهای اجتماعی نهضت حسینی، بی‌جا، نشریه معرفت، ۱۳۸۱ ه. ش.
- ۱۷- معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱ ه. ش.
- ۱۸- واحد تحقیقات مؤسسه فرهنگی هنری جام طهور، دایره المعارف طهور: فرهنگ و علوم انسانی، بی‌جا، مؤسسه فرهنگی هنری جام طهور، ۱۳۹۵ ه. ش.
- ۱۹- <https://farsi.khamenei.ir/speech> - بیانات رهبری.

منابع عربی

- ۲۰- ابن‌بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، محقق و مصحح: غفاری، علی‌اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ه. ق.
- ۲۱- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۶ ه. ق.
- ۲۲- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، محقق و مصحح: جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ه. ق.